

BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ'NDE DİN EĞİTİMİ

Alim Emin Yusufoğlu *
E-mail: yusubov-elvin@mail.ru
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9603-8606>

Citation/©: Yusufoğlu, A. E. (2021). Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nde din eğitimi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 12, 65-87.
DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.970600>

Öz

Bilgi edinme ve öğrenmenin dinen zarurî oluşu, dünyanın çeşitli bölgelerinde oluşan Müslüman topluluklarda eğitim-öğretim için özel bir yer belirlemiştir. Din eğitimi Türk Devletleri'nde de tarihî süreç içerisinde siyasî-ideolojik birçok değişikliklere ve etkilere maruz kalarak farklılık arzemiş ve bugünkü hâlini almıştır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla, 1990'lardan sonra başlayan hızlı bir yükselişin ardından din eğitimi alanında bir durgunluk dönemi başlamış ve bu durum, devletlerin bu süreçler üzerindeki artan etkisi göz önüne alındığında, din eğitimi eğilimlerinin daha fazla incelenmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri gibi çok geniş bir coğrafyada yürütülen din eğitiminin bütünü hakkında ayrıntılı bilgi vermenin veya bu bilgileri bir çalışmaya sığdırmanın imkânsız olduğu aşikârdır. Bu nedenle çalışmada, Türk Cumhuriyetleri'ndeki din eğitimi faaliyetleri ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmakta, din eğitiminin tarihî geçmişi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra gelişim dönemleri ve mevcut durumu konusunda genel bilgiler verilmektedir. Ayrıca, din eğitimi kurumlarının biçimleri, çeşitleri ve ülkelere göre dağılımı konusuna temas edilmektedir. Bu bağlamda, araştırmada literatür incelemesi yöntemine bağlı olarak konuyla ilgili Türk Devletleri lehçelerindeki kaynaklar incelendiği gibi Rusça ve Türkçe literatürden istifade edilmiş, konuya dair resmî yayınlar, makaleler,

* Dr., Felsefe ve Din Bilimleri, Din Eğitimi Anabilim Dalı.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğunu teyit edilmiştir.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

yönetmelikler ve ders programlarından faydalanılmıştır. Yine çalışmada betimleme yöntemi takip edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, Türk devletleri, Müslümanlar, İslâm, Orta Asya.

RELIGIOUS EDUCATION IN INDEPENDENT TURKISH REPUBLICS

Abstract

With the collapse of the Soviets, a period of stagnation started in the field of religious education after a rapid rise that started after the 1990s, and this situation, given the increasing influence of states on these processes, necessitated further examination of religious education trends. It is obvious that it is impossible to give detailed information about the whole of religious education carried out in a wide geography such as the Independent Turkish Republics or to fit this information into a study. In the study, a general evaluation is, therefore, made about religious education in the Turkish Republics, and general information is given about the historical background of religious education, its development periods after the collapse of the Soviet Union and its current situation. In addition, the form, types and distribution of religious education institutions by country are discussed. In this context, in the research, based on the literature review method, the sources in the dialects of the Turkish States were examined, as well as the Russian and Turkish literature, official publications, articles, regulations and curriculums on the subject were used. Again, the method of description was followed in the study.

Keywords: Religious education, Turkish States, Muslims, Islam, Central Asia.

Giriş

İslâm'da öğrenme ve öğretme fikri, İslâm dinini şekillendiren unsurlarından biridir. Başta Kur'an ve hadisler olmak üzere tüm İslâm kaynaklarında Müslümanlar için bilgi edinmenin önemi ve zorunluluğu defalarca belirtilmiştir. Bilgi edinme ve öğrenmenin dinen zarurî oluşu, dünyanın çeşitli bölgelerinde oluşan Müslüman topluluklarda eğitim-öğretim için özel bir yer belirlemiştir. Müslümanların Türk coğrafyası diye ifade edilen Kafkasya, Orta Asya ve Volga (İdil)-Ural bölgesi gibi geniş topraklara yayılması, beraberinde buralarda İslâm eğitiminin oluşumunu ve gelişimini de tetiklemiştir. Söz konusu coğrafyada kurulan Türk devletleri tarihin farklı dönemlerinde Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği bünyesinde kalmış olsa da günümüzde büyük çoğunluğu bağımsızlığını kazanmıştır.

7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve 8. yüzyıl boyunca Arap birliklerinin ve Müslüman nüfusun Dağistan'ın Derbent Őehri ve çevresindeki topraklara gelmesiyle birlikte, İslâm'ın ilk yerleŐtiđi bölge Kuzey Kafkasya olmuştur (Kisriyev, 2004, s. 20). Yaklaşık 642 yılında Emevi Halifesinin ilk elçileri Derbent Őehrine gelmiştir. 733 yılına gelindiğinde, Derbent ve çevresinde İslâm yerleŐmiŐ ve camiler inşa edilmiştir. Camiler hem bir ibadet yeri hem de Kur'an ve temel dinî bilgilerin öğrenildiği, toplumun sosyo-kültürel yaşam merkezi olmuştur. O zamandan beri, Kuzey Kafkasya'da Müslümanların tüm yerleŐim yerlerinde camilerin inşa edilmesinin yanı sıra, 19. yüzyılın sonuna kadar bilim ve ilahiyat dili olan Arapçayı ve Kur'an'ı öğrenmek için birçok medrese inşa edilmiştir. Kuzey Kafkasya'daki ilk medrese, 11. yüzyılın sonlarında Dağistan'ın Tsahur köyünde inşa edilmiştir. 13-14. yüzyıllara gelindiğinde Dağistan topraklarında, başarılı bir Şekilde iŐleyen mektep ve medrese eğitiminden oluşan aŐamalı bir İslâm eğitim sistemi geliŐmiŐtir (Sadikov, 2009, ss. 33-34). İslâm'ın bu bölgede yaşayan diğer halklar arasında da yayılmış olmasına rağmen, Dağistan İslâm bilim ve eğitiminin ana merkezi olarak kalmıştır. Yine bölgeye yayılan Kadiriilik tarikatının da bölge halklarının İslmlaŐmasında önemli yeri olmuştur.

Güney Kafkasya'da 9. yüzyılın ikinci yarısında ZerdüŐt-Hurramî hareketinin bölge üzerindeki olumsuz etkilerinin ardından, bu coğrafyada İslâm'ın daha fazla hkim olduğu bölge Azerbaycan olmuştur. Dağistan'ın aksine, bu topraklarda İslâm'ın yayılması Araplar değil, Türk ve İnan halkları öncülük etmiştir. Azerbaycan'da da camiler ve medreseler din eğitiminin ana merkezleri hâline gelmiştir. Burada, Güney Kafkasya'nın erken dönem din eğitimi oluşumunda Sünni anlayıŐının hkim olduğunu ve sonradan 16. yüzyılda Safevi iktidarının kurulmasıyla Azerbaycan'da Őii medreselerinin ortaya çıkmaya baŐladığını belirtmek gerekir. Ancak yine de Azerbaycan'ın birçok Őehrinde, özellikle de 19. yüzyılda Rusya hkimiyetine geçen topraklarda Sünni gelenek korunmuŐtur. Bu nedenle bugün Azerbaycan'ın üçte birini Sünni Müslümanlar oluŐurmaktadır (Yunusov, 2004, s. 55).

Kafkasya'nın yanısıra İslâm aynı zamanda Türkistan (Orta Asya) bölgesinde de yayılmıştır. Orta Asya'ya İslâm'ın geliŐi 8. yüzyılın ortalarına dayanır. Ancak İslâm'ın büyük ölçüde günümüz Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan topraklarında yayılması ve güçlenmesi 9. yüzyılda Samani Devleti'nin kurucusu Saman Hudat'ın Horasan valisi Esed b. Abdullah'ın teŐvikiyle İslâm'ı kabul etmesinden sonra, onun torunlarının Semerkand, Fergana ve diğer büyük Őehirlerin yöneticiliğini yapmalarıyla olmuştur (Usta, 2009, s. 64). Ayrıca, Karahanlılar döneminde, Türkistan'da ilk Müslüman Türk devletininin kurulduğu bir zaman olmuştur. Karahanlı Satuk Buğra Han'ın 944-945'te Samani sufilerinin etkisiyle İslâm'ı kabul etmesiyle birlikte Türkler arasında İslmlaŐma hızlanmış, oğulları Musa Han ve Süleyman Han döneminde de İslâm, devletin resmî dinî hâline gelmiştir (Mokrinin & Ploskih, 1995, s. 240; Yarkov, 2002, s. 32). İslâm'ın Kazakistan ve Kırgızistan topraklarında yayılması ise 12. yüzyılda Kazakistan'ın Yesi kentinde doğup yaşayan, faaliyetlerinden dolayı "Pir-i Türkistan" lakabına layık görülen, Yesevilik tarikatının kurucusu büyük

mutasavvuf Hoca Ahmed Yesevî'nin (v. 1166) adıyla ilişkilendirilir (Tosun, 2015, ss. 19-20). İslâm'ın bu bölgede yayılmasında tasavvuf önderlerinin büyük etkisi olmuştur. Başta, Hoca Ahmed Yesevi olmak üzere, onun öğrencisi olan Süleyman Bakırgani (v. 1186) ile bölgenin en büyük mutasavvıflarından olan, Buhara'da doğup yetişen Nakşibendilik tarikatının kurucusu Bahauddin Nakşibendî'nin yanısıra (v.1389) daha birçok önemli mutasavvıfın, bölgenin Müslümanlaşmasında büyük hizmetleri olmuştur (Erşahin, 1999, ss. 55-56; Ahmedova, 2011, s. 247). Ancak Orta Asya'nın göçebe halklarının İslâmlaştırılması süreci tam anlamıyla sadece 15-16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Buhara, Semerkant, Fergana ve diğer tarihî şehirler doğal olarak Türkistan'da İslâm eğitim merkezleri hâline gelmiştir. 15. yüzyılda ve sonrasında Türkistan'ın kadim kentlerinde, örneğin Semerkant'ta Ulugbek (1417-1420), Şir-Dor (1619-1636) ve Tilla-Kari (1646-1647) medreseleri, Buhara'da Mir-Arab (1530-1536) ve Kukeldaş (1568-1569) medreseleri gibi muhteşem eğitim kompleksleri inşa edilmiştir (Murtazin, 2019, s. 89; Beylur, 2020, ss. 114-118).

Volga (İdil)-Ural bölgesi halklarının İslâm'ı kabul etmesi, 16 Mayıs 922 tarihiyle ilişkilendirilir. İslâm bu bölgede mezkûr tarihten çok daha erken tarihlerde yayılmış olsa da o tarihte Abbâsî heyetinin gelmesi vesilesiyle Volga Bulgar Hanı Almuş, İslâm'ı devletin resmî dini olarak ilan etmiştir. Abbâsî heyetinin kâtibi İbn Fadlân (ö. 338/960), İslâm'ın bu bölgede büyük ölçüde yayıldığını, camilerin olduğunu, hatta çocukların ve yetişkinlerin dinî bilgileri öğrendikleri eğitim kurumlarının bulunduğunu belirtmiştir. Daha sonra 14. yüzyılın başında Özbek Han'ın Müslümanlığı kabul etmesinin ardından, İslâm Altınordu'nun Türkçe konuşan tüm halklarının resmî dini olmuştur. Dolayısıyla İslâm'ın yayılması, Volga (İdil)-Ural bölgesi halklarının kültürünün gelişmesine ve camilerin yapımına paralel olarak din eğitimi merkezlerinin oluşumunu sağlamıştır. (Devlet, 1987, ss. 109-110; Murtazin, 2015). Din eğitimi sürecinin ana unsuru Kur'an-ı Kerim'in yanısıra temel dinî bilgileri ve ibadet esaslarını öğretmek olmuştur.

Böylece İslâm sayesinde, 7. yüzyıldan başlayarak ve Rus İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Müslüman halkların yaşam tarzını kökten değiştiren 1917 Bolşevik Ekim Devrimi'ne kadar, İslâm sayesinde Müslüman topluluklar arasında sadece dinî bilgi, öğreti ve ibadetler yaygınlaşmamış, aynı zamanda yüksek okuryazarlık ve zengin bir kültür düzeyini sağlayan bir eğitim sistemi kurulmuştur. 1917'de Sovyet iktidarının kurulmasıyla başlayan militan ateizm yılları Müslümanların dinî hayatı ve din eğitimi üzerinde yıkıcı bir etki oluşturmuştur. Ekim Devriminden sonra binlerce cami yıkılmış, camilere bağlı Müslüman eğitim kurumlarının tamamı kapatılmış ve din görevlileri ve âlimler sürgün edilmiştir. Cami ve medreselerin kapatılması, din görevlilerinin dağıtılması İslâm eğitim sisteminin çökmesine neden olmuştur. SSCB'de yürütülmeye başlanan Perestroyka (reform, yeniden inşa) politikası sebebiyle Sovyetlerin çöküşü, Müslümanlar için yeni fırsatlar doğurmuştur. Ancak Sovyetlerin yıkılmasıyla, 1990'lardan itibaren başlayan hızlı bir dinî canlanmanın ve yükselişin ardından din eğitimi alanında bir durgunluk dönemi başlamış ve bu gelişmeler, din eğitimi eğilimlerinin ve durumunun daha fazla incelenmesi

ihtiyacını doğurmuştur. Fakat, Bağımsız Türk Cumhuriyetleri gibi çok geniş bir coğrafyada yürütülen din eğitiminin bütünü hakkında ayrıntılı bilgi vermenin veya bu bilgileri bir çalışmaya sığdırmanın imkânsız olduğu aşıkrdır. Bu bağlamda, çalışmada Türk Cumhuriyetleri'ndeki din eğitimi faaliyetleri ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmakta, din eğitiminin tarihî geçmişi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra gelişim dönemleri ve mevcut durumu konusunda genel bilgiler verilmektedir. Ayrıca, din eğitimi kurumlarının biçimleri, eşitleri ve ülkelere göre dağılımı konusuna temas edilmektedir. Çalışmada, literatür incelemesine bağlı olarak konuyla ilgili Türk Devletleri lehçelerindeki kaynaklar incelendiği gibi Rusça ve Türkçe literatürden istifade edilmiş, konuya dair resmî yayınlar, makaleler, yönetmelikler ve ders programlarından faydalanılmıştır. Araştırmada betimleme yöntemi takip edilmiştir.

1. Türk Dünyasında Din Eğitimi Geleneği

Din, doğası gereği muhafazakrdır, bu nedenle, farklı halklar arasında gelişen İslâm eğitimi, sistem ve içerik açısından büyük lde birbirine benzerdir. İslâm medeniyetinin geniş sınırları içinde ilk din eğitimi uygulamaları, postsovyet coğrafyası olan bölgeler de dâhil olmak üzere, şehrin ve köyün merkezi olan camiler etrafında şekillenmiştir. Din eğitiminin geçmişten günümüze en yaygın şekli, imamın dinî bilgileri paylaştığı, Kur'an ve hadislerin ierideğini anlattığı hutbe ve vaazlar olmuştur. Ancak bu kendi başına yeterli derecede bir eğitim süreci olmadığından, İslâm'ın ilk yüzyıllarından itibaren, Kur'an ve temel dinî bilgilerin öğretimine yönelik çeşitli eğitim biçimleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Kur'an ve Arapça'nın öğretilmesi, İslâm temelli her eğitim sürecinin merkezinde olmuş ve bunlar olmadan İslâm'ın öğrenilmesi imkânsız görülmüştür. İşte bu husus İslâm eğitiminin her dönemde birincil ve öncelikli hedefini oluşturmuştur. İslâm'ın bu topraklarda yayılmasının erken dönemlerinde eğitim süreci, camide hocanın etrafında toplanan ve ders dinleyen ğrenci halkalarından ibaret olmuştur. Hoca dersi ya ezbere ya da kitaptan okuyarak, öğrencilerden anlatılanları tekrar etmelerini istemekte ve anlaşılmayan yerleri açıklamaktadır (Parladır, 1983, ss. 259-263). Zamanla sözlü öğretimin yanı sıra, bilgilerin yazıya alınmasıyla eğitim süreci zenginleşmiş, camilerde veya etrafında kttab (ilerleyen zamanlarda mektep) olarak adlandırılan ilköğretim meknları oluşmaya başlamıştır. Genellikle, imamın girişimiyle ya camide ya da kendi evinde düzenlenen mektep eğitimi, ezbere dayalı geleneksel yöntemlerle yapılmıştır. Bu mekteplerde herkes eğitim görebilmekte, başta Kur'an, Tecvid, Hadis ve başlangıç seviyede Arapça dilbilgisi derslerine ek olarak, ibadet esasları öğretilmekte, Mantık ve Coğrafya gibi dersler de okutulmaktaydı. Tek bir eğitim programı olmadığından, her mektebin hocası, öğrencilerine hangi dersleri, konuları ve ne lde öğreteceğini kendisi belirlemektedir. Eğitim süresi, 3-4 ay olabildiği gibi bir kaç seneye de uzayabilmektedir (Muhametşin, 2009, ss. 80-82; Yarılkapov, 2002, ss. 13-14).

Mekteplerden sonra daha yüksek seviyede eğitim yapan kurumlar medreseler olmuştur. Medreseler bir eğitim biçimi ve kurumu olarak tüm İslâm dünyasında olduğu gibi Kafkasya,

Orta Asya, Volga (İdil)-Ural bölgesine de yayılmıştır. Mekteplerden mezun olan öğrencilerin çok az bir kısmı ve genellikle varlıklı ailelerin çocukları medreselerde eğitim alabilmekteydi. Medreseler genellikle özel inşa edilmiş bir binada ya da caminin arka odalarından birinde bulunmaktaydı. Medresede belirli bir eğitim süresi olmadığından, her talebe başta Kur'an, Tefsir, Hadis, Fıkıh gibi temel dinî bilgileri öğrenene kadar eğitimine devam etmekteydi. Bu süre genellikle üç ile beş yıl arasında değişmekteydi. Adı geçen derslerin yanı sıra, medresede yaygın olarak Sarf ve Nahiv, İslâm Tarihi, Akaid, Hitabet, Hat ve Şiir, Astronomi, Fizik, Felsefe, Türkçe ve Farsça gibi çeşitli ilimler okutulmaktaydı. Ayrıca dil, millet ve ırk farkı olmadan tüm Müslümanlara yönelik olarak İslâmî ilimler ve ilim dili hâline gelen Arapça derinlemesine ve yoğun bir şekilde okutulmaktaydı. İslâm dünyasının eğitim geleneğinde Arap dilinin rolünü özellikle vurgulamak gerekir, çünkü eğitim her yerde ağırlıklı olarak bu dilde yürütülmekteydi. Eğitim sürecini sonunda hoca tarafından talebeye eğitimini tamamladığına, belli bir alanda uzmanlaştığına ve bundan sonra hocalık yapabileceğine dair bir icazet verilmekteydi (Sadikov, 2009, ss. 34-35; Muhametşin, 2009, ss. 79-81).

Tarihte Türk dünyasının farklı bölgelerinde uygulanan klasik İslâm eğitiminin müfredat yönüne değinecek olursak, ders kaynakları, okutulan dersler ve disiplinler açısından benzer ve tek tipli olduğu söylenebilir. Özellikle medreselerde din eğitiminin ağırlıklı olarak üç ana boyutta veya alanda yürütüldüğünü söylemek mümkündür. İslâm eğitimin ilk boyutu, Kur'an, Hadis ve Tefsir ilmi gibi İslâm'ın temel kaynaklarının öğrenilmesini kapsamaktaydı. Medrese eğitimi Kur'an'ın tamamının veya bir kısmının ezberlenmesini gerektirmekteydi. Kur'an'ın tamamını hıfz eden öğrenciler, hafız unvanını ve hocalık yapabileceklerine dair icazet belgesini alabilmekteydi. Hadisler, din eğitimi sürecinde okutulması ve öğrenilmesi gereken ikinci kaynaktı. Hadislerin okutulması ve ezberlenmesine sadece Kur'an eğitimi tamamlandıktan sonra geçilmekteydi. Sünnet ve hadisler konusunda en iyi yetişmiş ve başarılı olanlara muhaddis unvanı verilmekteydi. Tefsir ilmi de din eğitimi sürecinde öğrenilmesi gereken diğer önemli kaynağı oluşturmaktaydı. Tefsir ilmini anlayabilmek ve öğrenebilmek, Kur'an ve hadis bilgilerinin yanı sıra iyi bir Arapça dil bilgisini de gerektirmekteydi (Murtazin, 2019, s. 91; Hızlı, 1987, ss. 274-278).

Medrese eğitiminin ikinci önemli boyutu, genel olarak fıkıh kelimesiyle ifade edilen dinin pratik ve hukuk alanının okutulmasından oluşmaktaydı. Fıkıh ilmi kapsamı içinde, ibadet konuları, medenî ilişkiler, aile, evlilik vd. konular, ticari ve ekonomik konularla ahlaki konuları ele alan başlıklar okutulmaktaydı. Klasik medrese eğitiminin üçüncü boyutu, inanç konularını kapsayan Akaid ve Kelam ilimlerini içermekteydi. Başlangıçta bu ilimler, Kur'an ve Sünnet'te belirtilen dinin temel ilkelerini anlamayı ve açıklamayı amaçlamaktaydı. Fakat İslâm'ın ilk yüzyıllarından itibaren, Akaid ve Kelam ilmi çerçevesinde inanç meselelerinde ve dinî metinlerin yorumu konusunda daha özgür ve akılcı bir yaklaşıma dayanan çeşitli ekoller ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde, ehül'l-nakl

(ehl-i hadis) diye bilinen Kur'an ve hadis kaynaklarının geleneksel Őekilde okutulması gerektiğini savunan ve ehl'l-akl (ehl-i rey) diye bilinen Kur'an ve hadis metinlerinin ićeriđine iliŐkin kendi düŐüncelerine ve yorumlarına yer veren, iki ekol arasındaki münakaŐalar ve yaklaŐım farklılıkları doğal olarak bu topraklardaki din eğitimini de etkilemiŐ ve ŐekillendirmiŐtir (Hızlı, 2008, ss. 28-30; Murtazin, 2019, s. 93).

Mezkur oğretim boyutlarının yanı sıra, Müslümanlar arasında yaygınlaŐan Tasavvuf ilmi de ayrıca belirtilmelidir. Bu coğrafyada Tasavvuf ilmi, müridleri tarafından oğretileri tartiŐılmaz gerćekler olarak algılanan Őeyhler ve tarikatların faaliyetleri sayesinde yaygınlaŐmıŐ, ancak medrese eğitim sisteminde Tasavvuf ayrı bir disiplin olarak yaygın bir Őekilde okutulmamıŐtır. Yukarıda zikredildiği gibi, Türk bölgelerinde İŐlm'ın yayılmasında, zor dönemlerde dinin korunmasında ve din eğitimi faaliyetlerinde, NakŐibendiyye ve Kadiriyye gibi tarikatların ve Őeyhlerin büyük rolü olmuŐtur (Azimli, 2017, ss. 1693-1695; Lemercier-Quelquejay, 1993, ss. 227-228). Tarikatlar sayesinde bölgede İŐlmi bilgi ve geleneklerin korunması mümkün olmuŐtur. Klasik Őii eğitimine gelince, bilgi ve kaynak eksikliği nedeniyle bu coğrafyada herhangi özel bir Őii İŐlm eğitimi sistemi veya özel bir oğretim bićimi hakkında bilgi vermek zordur. Böylece 18.-19. yüzyıllara gelindiğinde, Rus İmparatorluğu sınırları ićinde Müslümanların yaŐadığı tüm bölgelerde genel olarak evlerde Kur'an dersleriyle baŐlayan, daha sonraki aŐamalarda mektep ve medrese eğitimiyle devam eden ć aŐamalı İŐlm eğitim sistemi oluŐmuŐ ve yerleŐmiŐtir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus İmparatorluğu sınırları ićinde yaŐayan Müslümanlar arasında Cedidcilik (Yenicilik) hareketinin hızla yayılmaya baŐladığı belirtilmek gerekir. O dönemin Müslüman aydınlarının bir kısmı, din eğitimini iyileŐtirme konusunda, geleneksel oğretim yöntemlerini ve medreselerde okutulan derslerin ćeŐitliliđini yeniden düzenlemek ićin giriŐimde bulunmuŐlardır. Müslümanların eğitim sisteminin yenilenmesi gerektiğini düŐünen aydınlar yeni bir eğitim modeli geliŐtirmeye ćalıŐmıŐlardır. Bunların baŐında eğitimde yeni yöntemleri, pozitif disiplinlerin oğrenme sürecine girmesi gerektiğini ve sosyal yaŐamdaki reformları savunan Őećkin Kırım Tatar düŐünürü İsmail Gaspıralı (. 1914) gelmektedir. Gaspıralı'nın, "*Dilde, Fikirde, İŐte Birlik*" sloganı, Türk Müslüman bölgelerinin dinî, kültürel ve eğitim aćısından bir nevi yeniden canlanmasını sađlamıŐ, ćađdaŐ eğitim sistemi düŐüncesi kısa sürede yayılmıŐ ve benimsenmeye baŐlamıŐtır (Erkan, 2019, ss. 760-761; Kalsın, 2014, ss. 97-103). Ceditći eğitim anlayıŐı, modern bilimleri Müslüman eğitim sistemine entegre etmeyi ve ćađdaŐ bilgi ile İŐlm kültürü arasında köprü kurmayı amaćlamaktaydı. 20. yüzyılın baŐına gelindiğinde geleneksel eğitim kurumlarında belli bir ders programı ve eğitim standardı söz konusu değilken yeni usul eğitim kurumlarında ilk, orta ve yüksek oğretimden oluŐan, aŐamalı bir eğitim sistemi uygulanmaktaydı (MuhameŐŐın, 2015, s. 36; Killođlu, 2019, ss. 66-71). Bu durum Sovyet iktidarında camilerin ve dinî okulların kapatılması ve böylece din eğitimi sisteminin ćkmesiyle sona ermiŐ oldu.

BolŐeviklerin iktidara gelmesi, din ve din eğitimi alanında büyük deđiŐiklikler meydana

getirmiştir. Sovyetler Birliği döneminde İslâm eğitimi, özellikle dinle mücadele siyaseti kapsamında bir dizi kararın kabul edilmesinden sonra, neredeyse tamamen yıkıma uğramıştır. 20 Ocak 1918 tarihli, Kilise'yi devletten ayıran hükümet kararnamesi, tüm devlet, kamu ve özel eğitim kurumlarında dinî inançların düzenli olarak öğretilmesini kısıtlamıştır. Bilhassa, dinî teşkilatların faaliyetlerini kısıtlama ve yasaklama siyaseti kapsamında 18 Haziran 1929'da İslâm inancını öğretme yasağıyla ilgili yürürlüğe giren kararname, ülke genelinde mektep ve medreselerin kapatılmasına yol açmıştır (Sulayev, 2013, s. 54; Dualı, 2012, ss. 87-91). Aynı dönemde, Müslüman bölgelerde faaliyet gösteren tüm mektep ve medreselerle birlikte, camilerde çocuklara verilen temel dinî bilgiler, Kur'an ve Arapça dersleri de yasaklanmıştır. Bu kararlar sonucunda on iki binden fazla cami yıkılmış, vakıf mülküne el konulmuş ve yaklaşık otuz bin din görevlisi sürgün edilmiştir. Dinle mücadele siyaseti doğrultusunda, 1 Mayıs 1937'ye kadar SSCB'de tek bir ibadethane ve din eğitimi kurumu kalmamıştır (Albogaçiyeva, 2019, s. 191).

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet devletinin dinî politikası, bir miktar olumlu yönde değişmiş ve İslâm eğitimi konusunda bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu değişim büyük ölçüde evlerde veya yüksek dağ köylerinde gizli olarak yapılmaya devam eden İslâm eğitimi uygulamalarını devletin kontrolüne almak ve Alman ordusuna karşı Türk Müslüman camianın desteğini kazanmak için yapılmıştır. Komünist Partisi Merkez Komitesi 1944'te, Ufa'da Rusya ve Sibiry Müslümanları İdaresi, Buynaksk'da Kuzey Kafkasya Müslümanları İdaresi, Bakü'de Transkafkasya Müslümanları İdaresi ve Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi'nin kurulmasını, Taşkent'te 60 ve Buhara'da da 40 kişilik birer medresenin açılmasını uygun görmüştür (Nosova, 2009, s. 113). Bu kararlar sonucunda Buhara'da 1530'larda kurulup devrimden sonra kapatılan Mir Arap Medresesi 1946 yılında ve Taşkent'te de 1956'da Barakhon Medresesi açılmıştır. 1961 yılında kapatılan Barakhon Medresesi, 1971 yılında dört yıllık İmam el-Buhari İslâm Enstitüsü olarak yeniden faaliyetine devam etmiştir (Yarkov, 2002, s. 71).

SSCB'nin tüm Müslümanlarının din eğitimi alabilecekleri tek resmî medresesi Mir Arap Medresesinde eğitim 9 yıl sürmekte ve hem pozitif hem de din dersleri okutulmaktaydı. Ders programı Arapça, Kur'an, Tefsir, Hadis, Fıkıh, İslâm Tarihi, Akaid derslerini içerdiği gibi, Özbek Dili, Rus Dili, Sovyetler Birliği Anayasası, Sovyetler Birliği Tarihi, Sosyoloji, Coğrafya ve Matematik gibi zorunlu dersleri de kapsamaktaydı. Medresedeki eğitim süreci devlet organlarıncı düzenlenmekte ve izlenmekteydi. Mir Arap Medresesi'nden mezun olan öğrencilerden eğitimlerine devam etmek isteyenler İmam el-Buhari İslâm Enstitüsü'ne baş vurmaktaydılar (Dmitrieva, 2016, ss. 14-15; Dursun, 1993, s. 182). İmam el-Buhari İslâm Enstitüsü'nde Mir Arap Medresesi müfredatının biraz daha genişletilmiş hâli ve yabancı dillerin de olduğu bir ders programı okutulmaktaydı. Söz konusu kurumlardan mezun olanların çok az bir kısmı özel sınav ve mülakat sonucunda Sovyet sempatzanı Mısır, Suriye, Libya, Ürdün gibi Arap ülkelerinin İslâm üniversitelerinde staj yapma hakkı kazanmaktaydı. Mezûr eğitim kurumlarının Müslüman din görevilerinin

yetiştirilmesine büyük katkısı olmuş ve SSCB'nin çöküşünden sonra da eğitim faaliyetleri devam etmiştir (Halilova & Babacanov, 2017, ss. 36-39; Ahmadullin, 2015, ss. 154-160). Özetle, din eğitimi yasaklama ve sıkı kontrol etme politikasının Sovyetler Birliği döneminin neredeyse tamamında devam ettiğini ve İslâm eğitiminin ya ev şartlarında gizli olarak yapıldığını ya da çok az sayıdaki İslâmî eğitim kurumunda yürütüldüğünü belirtmek mümkündür.

2. Postsovyet Dönemde Türk Devletlerinde Din Eğitimi Uygulamaları

Sovyetler Birliği'nde 1980'li yılların ortalarından itibaren başlatılan Perestroyka siyaseti dinî hakların ve özgürlüklerin büyük oranda artmasına ve din eğitimi alanının gelişmesine neden olmuştur. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, İslâmi uyanış dindarlığın nispeten yüksek seviyede olduğu Özbekistan, Kuzey Kafkasya ve Volga (İdil)-Ural bölgesinde daha aktif bir şekilde başlamış ve daha sonra Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'da yeni bir ivme kazanmıştır. lkelerde yapılan demokratik düzenlemeler, cami sayısında hızlı bir artışa ve din eğitimin canlanmasına neden olmuştur. Sovyet sonrası dönemde din eğitimi en hızlı gelişen alanlardan biri hâline gelmiştir. Bunun nedenlerini genel olarak řu şekilde özetlemek mümkündür:

- Dinî canlanma, çeşitli yaş kategorisi ve sosyal statüde olan Müslüman vatandaşların dinî ibadetlere, Arapça, Kur'an ve İslâm tarihine karşı büyük ilgisini uyandırmış, bu da birçok ilk ve orta seviyede din eğitimi kurumunun açılmasına yol açmıştır.

- Her lkede Müslümanların Dinî İdaresi ve Müftülük gibi resmî dinî kuruluşların oluşturulması çeşitli din eğitimi müesseselerinin kurulmasını sağlamıştır.

- İslâmi canlanma kapalı ve tahrib edilmiş camilerin restorasyonunu ve yeni camilerin inşasını tetiklediği için, burada görev alacak din görevlilerine ihtiyaç duyulmuş ve kurulan din eğitimi messeleriyle bu ihtiyaın karşılanması amaçlanmıştır.

- Postsovyet coğrafyada din ve İslâm eğitimi konularına, medreselerin ve diğer çeşitli din eğitimi kurumlarının oluşturulması ve geliştirilmesine özel şahışlar ve çoğunlukla yabancı İslâmi kuruluşlar tarafından maddi ve manevi yardımlar yapılmıştır (Murtazin, 2019, s. 95).

Bu bağlamda SSCB sonrası Türk devletlerinde din eğitiminin yeniden canlanması ve oluşumu kronolojik olarak iki döneme ayrılabilir; hızlı ve aktif büyüme dönemi ve yapısal organizasyon, istikrar ve belli ölçüde durgunluk dönemi. Din eğitiminin şekillenmesinde ilk dönem 1990-2000 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem, Müslüman din görevlilerinin ve ateist baskısına maruz kalan sıradan vatandaşların çabaları ve başlattıkları çalışmaları sayesinde din eğitimi alanında hızlı bir yükseliş dönemi olarak ifade edilebilir. Bu dönemde, çeşitli düzeyde yeniden oluşturulan din eğitimi kurumlarının sayısında önemli bir artış olmasına rağmen, bu kurumlar müfredat, yöntem ve pedagojik bütünlük bakımından oldukça düşük düzeyde kalmıştır. O yıllarda, henüz bir din eğitimi sistemi oluşturulmadığı için, ders programı, ğretim materyalleri, eğitimin yapısı ve

organizasyonu yabancı eğitim kurumlarının uygulamalarına göre şekillenmekteydi. Eğitim kurumlarından bazıları aşırı görüşte olan birtakım dinî gruplar tarafından işletilmekteydi. Temel sorun, uzman öğretim kadrosunun, ders kitaplarının ve eğitim programlarının eksikliğiydi. Bu dönemin tüm zorluklarına rağmen, 1990'ların sonuna doğru yeni din eğitimi sistemi ve kurumları oluşturma süreci kendi neticesini vermeye başlamıştır. Çocuklar ve yetişkinler için Kur'an, temel dinî bilgiler ve Arapça kursları şeklinde başlangıç ve temel düzeyde din eğitimi oluşturulmuştur. Buna paralel olarak, 12-14 yaşlarına gelen çocukların din eğitimi alabilecekleri orta ve yüksek düzeyde medreseler açılmıştır. Bu eğitim kurumları, camiler, Dinî İdareler veya farklı İslâm merkezleri çatısı altında faaliyet yürütmekteydi (Dmitrieva, 2016, s. 16; Aynutdinova, 2009, ss. 7-10; Malahov, 2009, ss. 19-21). Bu medreselerde eğitim gören öğrenciler, derin dinî bilgiler edinmekten daha ziyade, genel olarak temel dinî bilgiler ve ibadetler, İslâm ahlâkı ve dinî değerler konusunda bir takım bilgiler ve alışkanlıklar kazanmaktaydılar. Bu durum İslâm eğitiminin bir an önce yapılandırılıp sistemleştirilmesini gerekli kılmaktaydı.

Din eğitiminin oluşumunda ikinci dönem 2000'li yıllardan günümüze kadarki zamanı kapsamaktadır. 21. yüzyıldan itibaren Postsovyet Türk dünyasında, yükseköğretim kurumlarının statüsüne uymaya çalışan İslâm eğitimi kurumları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde, eğitim programlarının uygulanması konusunda mezkûr kurumların önünde iki seçenek ortaya çıkmıştır. Birincisi, devlet eğitim standartlarından bağımsız olarak ve içeriği dinî kuruluşlar tarafından düzenlenen bir tür eğitim programı olmuştur. Bununla birlikte, yeni kurulan birçok İslâm eğitimi kurumu kendi isteğiyle, Ana Dil, Anavatan Tarihi, Dünya Tarihi, Pedagoji ve Psikoloji gibi çeşitli dinî olmayan dersleri müfredatlarına dâhil etmiştir. Din eğitimi kurumlarının uyguladığı bir diğer seçenek ise devlet eğitim standartları çerçevesinde "Teoloji" veya "İlahiyat" adı altında hazırlanan eğitim programları olmuştur. Devlet eğitim standardına uygun yapılanan din eğitimi kurumlarının programlarında genel olarak % 60 oranında dinî dersler yer alırken, % 40 oranında pozitif derslere yer verilmiştir (Yusufoğlu, 2019, ss. 137, 151, 157). Türk devletlerinde faaliyet gösteren din eğitimi kurumlarının büyük çoğunluğu yukarıda zikredildiği gibi ya Müftülükler ya da özel dinî kurumlar tarafından idare edildiğinden, bu tür eğitim programı fazla tercih edilmemektedir. Ancak, özellikle yüksek seviyede din öğretimi yapan eğitim kurumlarının bir kısmı, resmî olarak devlet üniversiteleri bünyesinde bir bölüm, fakülte veya müstakil devlet kurumu olarak faaliyet göstermektedir. Bu sebeple bu kurumların devlet eğitim standartlarını uyguladıklarını ve resmî bir statüye sahip olduklarını zikretmek önem arz etmektedir (Kaşaf, 2018, s. 911; Muhametşın, 2015, ss. 37-38). Devlet eğitim kurumu stasüsüne sahip olan Taşkent İslâm Üniversitesi, Bakü İlahiyat Enstitüsü, Kırgızistan'daki Oş Devlet Üniversitesi Araşan İlahiyat Fakültesi gibi kurumlar örnek olarak gösterilebilir.

Günümüzde Postsovyet Türk coğrafyasında faaliyet gösteren din eğitimi kurumlarını eğitim düzeyine göre aşağıdaki şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. İlkretim kurumları: Kur'an kursları ve ilkretim düzeyinde faaliyet gösteren medreselerdir; her yaştan ve toplumun her kesiminden gelenlere açıktır. Bu kurumlarda, genellikle dinî ibadetler, Arapça, Kur'an, İslâm Tarihi ve diğer bazı temel dinî bilgiler öğretilmektedir. Genellikle bu tür eğitim kurumlarının yasal statüleri ve resmî kayıtları olmadığı ve bir dinî kurum, dinî cemaat veya cami bünyesinde faaliyet sürdürdükleri için sayılarını net olarak söylemek oldukça zordur.

2. Ortaretim kurumları: Din eğitiminin en yaygın şekli olan ve ortaretim düzeyinde eğitim yürüten medreselerdir. Bu medreselerde c yedi yıl arasında devam eden bir eğitim uygulanır ve eğitim programı ağırlıklı olarak Kur'an, Arapça, Tefsir, Hadis, İslâm Tarihi, Akaid, Ahlak gibi dinî dersleri içerir. Medreseler, çoğunlukla müftülükler tarafından açılır ve kontrol edilir. Ancak bazen, bu tür din eğitimi kurumlarının oluşturulmasında, yabancı vakıflar veya özel sponsorlar aktif olarak yer aldığından, bu durum eğitim sürecinin mahiyetini, ideolojisini ve okutulan dersleri doğrudan etkilemekte ve şekillendirmektedir. Bu faktör, devlet organlarının din eğitimi kurumlarının faaliyetlerini değerlendirmede ve faaliyetlerine devam etmelerine ilişkin kararlarının alınmasında her zaman ana etken olmuştur (Murtazin, 2019, s. 97).

3. Yüksek din ğretimi kurumları: Genellikle 21. yüzyılın başından itibaren kurulmaya başlayan ilahiyat fakülteleri, İslâm enstitüleri ve İslâm niversiteleridir. Bu kurumları kendi içinde ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki bulunduğu ülkenin Dinî İdaresi veya Müftülüğü tarafından açılan ve hedefi ülkenin Müslüman cemaati için din görevlileri yetiştirmek olan kurumlardır. Uygulanan eğitim programının içeriği bakımından, bir kaç farklı dersin olmasıyla birlikte, ortaretim düzeyinde olan medreselerin mfredatlarıyla büyük lde aynıdır. İkinci de lisans ve bazıları da yüksek lisans düzeyinde dinî disiplinlerle birlikte, buldukları devletin eğitim standartlarının n gördüğü dersleri de içeren müfredatları uygulayan kurumlardır. Bu kurumlarda, öğrencilerine devlet standardında bir diploma verebilmek için dinî derslerin yanı sıra, Dünya Tarihi, Anadil, Sosyal Bilgiler, Bilgisayar, İngilizce gibi çeşitli dersler de okutulmaktadır. Mezkûr kurumların mezunları, sadece mftlklerin farklı kademelerinde din görevlisi ve farklı düzeydeki din eğitimi kurumlarında hoca olarak değil, aynı zamanda devletin çeşitli kurum ve kuruluşlarında uzman olarak çalışabilmektedirler. İslâm niversiteleri, İslâm enstitüleri ve ilahiyat fakülteleri buldukları ülkenin hem Dinî İdaresi hem de din işlerinden sorumlu yetkili devlet organları tarafından resmî kayıtlara alınmakta ve belli dönemlerle yapılan kontroller sonrasında eğitim faaliyeti yürütebilme lisansları yenilenmektedir (Albogaiyeva, 2019, ss. 197-198; Yusufoğlu, 2020, ss. 146-148).

3. lkelere Göre Din Eğitiminin Durumu

Türk Cumhuriyetlerinde yetmiş yıllık ateizmden sonra dine ilişkin özgürlük, bölgede din eğitiminin canlanmasına ve şekillenmesine yeni bir ivme kazandırdığı gibi, din devlet ilişkilerinin nasıl olacağı konusunda da büyük tartişma yaratmıştır. Devletin esasında laiklik

ilkesinin olması gerektiğini savunan iktidarla, dinin siyasi ve toplumsal hayatta daha önemli yer alması gerektiğini düşünen kişi ve gruplar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Günümüzde de dinin yeri ve rolü, din eğitiminin sorunları devlet ve din görevlileri tarafından tartışma konusu olarak önemini korumaktadır. Bu bağlamda, ülkelere göre din eğitiminin genel durumunu aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

3.1. Azerbaycan Cumhuriyeti

1991 yılında bağımsızlığını kazanmasından günümüze, din-devlet ilişkileri konusunda laiklik ilkesine dayanan bir siyaset yürütmüştür. 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, devletin laik olduğunu kanunlaştırmış, Anayasa'sının 18. maddesinde dinin devletten ayrı olduğu ve kanun önünde tüm dinî inançların eşit olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda, devlet eğitim sistemi de dinden ayrı olma niteliğine kavuşturulmuştur. Din-devlet ilişkileri kapsamında Azerbaycan'da 2001 yılında hükümete bağlı Din İşleri Devlet Komisyonu kurulmuştur. Din Komitesi'nin amacı, devletin din konusundaki resmî tutumunu temsil etmek, dinî faaliyet gösteren kurum ve şahısların faaliyetlerini takip etmek, devletin dinle ilgili politikasının oluşmasına yardımcı olmak şeklinde belirlenmiştir (Samadov, 2006, ss. 61, 70, 76; Ganbarov, 2017, ss. 104, 113-115). Azerbaycan'da din eğitimi alanı ise fiilen devlete bağlı olan ve 1944'ten beri faaliyet gösteren Kafkasya Müslümanları İdaresi'nin çatısı ve sıkı denetimi altındadır. Ülkenin önde gelen din eğitimi kurumları, yüksek din öğretimi düzeyinde Bakü İlahiyat Enstitüsü ve ortaöğretim düzeyinde Bakü Kız Şebnem Medresesi, Şeki Medresesi ve Zagatala Aliabad Medresesidir. Ülkede Türk ve İran vakıflarının yardımlarıyla açılan başka medrese ve din eğitimi kurumları da vardı, ancak yeniden tescil sürecini geçemeyenlerin hepsi son on yıl içinde kapatılmıştır. Yapılan değişikliklerden biri de, 1992'den 2017'ye kadar Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Türkiye Diyanet Vakfı tarafından kurulan İlahiyat Fakültesinin yerine Başkanlık kararıyla Şubat 2018'de müstakil bir din eğitimi kurumu olan Bakü İlahiyat Enstitüsü'nün kurulmasıdır. (KMİ 2021; Samedov & Zarganayeva, 2009, s. 55).

3.2. Kazakistan Cumhuriyeti

Kazakistan'da diğer Orta Asya ülkelerine nazaran, İslâmi canlanma süreçleri nispeten daha zayıf olmuştur. Ülke yönetimi, İslâm'ın radikalleştirilmesine engel olmayı ve toplumda istikrarın korunmasını sağlamayı birincil görev olarak görmektedir. Eski Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev devletin bu konudaki yaklaşımını şöyle ifade etmiştir: "Devleti dinden ayırarak, vicdan ve din özgürlüğünü kısıtlamayacağız. Birçok dinin özünü oluşturan manevi değerler, karşılıklı saygıya dayanan ilişkiler devlet desteğini de hak ediyor." (Nazarbayev 1996). Günümüzde Kazakistan Müslümanları Din İşleri Başkanlığı'na bağlı bulunan yaklaşık 2400'ün üzerindeki caminin hemen hemen hepsinde hem çocuklara hem de büyüklere yönelik temel dinî bilgiler ve Kur'an kursları düzenlenmektedir. Orada Kazak imamlarla birlikte, Türk ve Arap öğretmenler de hizmet etmektedir (Buluktayev, 2000, s.

48). Bunun yanı sıra, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı ve Kazakistan Müslümanları Din İşleri Başkanlığı'na kayıtlı ve resmî olarak çeşitli eyaletlerde dokuz medrese faaliyet göstermektedir. Medreselere genellikle 9. sınıfı bitirmiş olan öğrenciler kabul edilmekte ve eğitim üç yıl devam etmektedir. Astana Medresesi, Çimkent Medresesi, şamalğan Medresesi, Oral Medresesi, Ebu Bekir Sıddık Medresesi, Ebu Hanife Medresesi gibi kurumlardan mezun olan öğrenciler, hem medrese diploması hem de lise diplomasına denk bir belge alabilmekte ve ülkedeki devlet üniversitelerine başvurabilmektedir (Sembı, 2014, ss. 63-65). Ayrıca Kazakistan'da görev yapan imamların İşlmi bilgilerini geliştirmek ve meslek içi eğitim vermek amacıyla Kazakistan Müslümanları Din İşleri Başkanlığı'nın bünyesinde 10 Nisan 2002 yılında Almatı Őhrinde İşlm Enstitüsü kurulmuştur. Bununla birlikte, Kazakistan Bilim ve Eğitim Bakanlığı'nın 18 Ocak 1996 tarihli kararnamesiyle yükseköğretimde din eğitiminin yalnızca üniversitelerin ilahiyat fakültelerinde ve bazı fakültelerin din bilgisi bölümlerinde yapılabileceği ngrlmş ve ğretim süresi dört yıl olarak belirlenmiştir. Kazakistan'da devlet niversitesi statüsüne sahip olan tek İşlm niversitesi 2003 yılında kurulan Nur Mübarek Mısır İşlm niversitesi olmuştur. Üniversite bünyesinde yer alan üç fakltenen biri, ilahiyat fakltesidir (Sembı, 2014, ss. 72-76). Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak niversitesi gibi diğer üniversitelerde değişik fakülteler bünyesinde sadece din bilgisi bölümleri bulunmaktadır.

3.3. Kırgızistan Cumhuriyeti

31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, ilk kabul edilen kanunlar arasında yer alan "İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar" kanunu, eğitim alanında İşlm dini ile ilgili bilgilerin bazı kültür dersleri içerisinde yer almasını mümkün kılmıştır. Devletin bu yeni eğitim politikası çerçevesinde, İşlm dinî bilgileri, ahlak eğitimini hedefleyen "Adeb Sabagı" adı altında okutulan derse, okul müfredatında yer verilmiştir. Bu pozitif gelişmeler sayesinde, yükseköğretimde din bilimleri bölümlerinin ve Oş Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Araşan İlahiyat Fakültesi, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi gibi ilahiyat fakültelerinin kurulması, özel din eğitimi kurumlarının açılması, ülke genelinde İşlm enstitülerinin ve medreselerin artması sağlanmıştır (Yusufoğlu, 2019, ss. 112, 151, 157; Kurbanova, 2009, ss. 83, 97). Müslümanların dinî ihtiyaçlarını karşılamak için, 1993 yılında kurulan Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresi (Mftiyat), lkede İşlmi kurumların teşkilatlanmasını ve din eğitimi alanındaki faaliyetleri üstlenmiştir. Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresi'nin verilerine göre, ülkede dinî idareye bağlı olarak 68 medrese, 8 İşlm enstitüsü ve 1 İşlm niversitesi din eğitimi faaliyeti yürütmektedir. 1996 yılında Din İşleri Devlet Komisyonunun kurulmasıyla din-devlet ilişkilerinde yeni yasal düzenlemelere gidilmiş ve devletin din politikası yeni bir boyut kazanmıştır (Murzaraimov & Köylü, 2019, ss. 199-204; Yusufoğlu, 2019, ss. 53, 76). Bu bağlamda Kırgızistan'da inananları, dinî kurumları ve din eğitimini etkileyen düzenlemeler ve uygulamalar, bu alandaki yapılanma ve kurumsallaşma süreci bağımsızlıktan günümüze kadar devam etmektedir.

3.4. Özbekistan Cumhuriyeti

Tarihin her döneminde İslâm eğitiminin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan yönetimi büyük ölçüde İslâm'ın canlanmasına katkı sağlamıştır. Bu dönemde Özbekistan'ın ilk Cumhurbaşkanı İslâm Kerimov'un desteği veya izni ile çok sayıda cami inşa edilmiş, halka ücretsiz Kur'an'ı Kerim dağıtılmış ve yüzden fazla medrese açılmıştır. Aynı dönemde, ülkede farklı siyasi İslâmî hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu hareketlerin, teokratik bir devlet kurmak istediklerini açıklamaları üzerine 1990'lı yılların ortalarından itibaren ülkedeki dinî partilere ve hareketlere, din görevlilerine ve dinî örgütlere karşı baskı uygulanmaya başlanmıştır. Eski Cumhurbaşkanı İslâm Kerimov'un dine yönelik yürüttüğü sıkı kontrol ve kısıtlama siyaseti neticesinde ülkede birçok cami ve din eğitimi kurumu kapatılmıştır. (Pulat, 2019, ss. 58-63; Kurbanova, 2008, ss. 72-74). Günümüzde Özbekistan'da, İmam Buharî Uluslararası Araştırma Merkezi, İmam Tirmizî Uluslararası Araştırma Merkezi ve İslam Medeniyeti Merkezi olmak üzere üç araştırma merkezi, ortaegitim düzeyinde 9 medrese, İmam Buhari Taşkent İslâm Enstitüsü ve Uluslararası İslam Akademisi olarak da iki yüksek din öğretimi kurumu bulunmaktadır. Ayrıca, 1993 yılında kurulan ve devlet üniversitesi statüsüne sahip olan Taşkent İslâm Üniversitesi yüksek din öğretimi imkanı sunmaktadır (Gafurov, 2018, ss. 48-53; Agzamhocayev, 2010, ss. 128-132; Beylur, 2020, ss. 115-123).

3.5. Türkmenistan Cumhuriyeti

Bağımsızlığın otuz yılı boyunca ülkede din ve din eğitimi alanında olumlu gelişmelerin olduğunu söylemek oldukça zordur. Bunun asıl sebebi ülkenin birinci Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un din alanında yürüttüğü ve şimdi Cumhurbaşkanı olan Gurbanguli Berdimuhamedov'un da devam ettirdiği siyasettir. Saparmurat Niyazov 1985-2006 yılları arasında yirmi bir yıl boyunca, Türkmenistan'da kendi kişisel kültürünü ayakta tutmak için otoriter bir rejim uygulamıştır. Ülkede tüm dinî kurumlar ve dinî faaliyetler onun sıkı kontrolü altında kalmıştır (Kurbanova, 2008, ss. 85-90). Din alanını kontrol ve denetim amaçlı 1994 yılında Din İşleri Konseyi kurulmuştur. Söz konusu konseyin faaliyeti neticesinde 1997 yılına gelindiğinde ülkedeki camilerin yarısından fazlası kapatılmış, konseyin 2010 verilerine göre Türkmenistan'da 400'e yakın cami kalmıştır. Din alanındaki boşluğu doldurmak için devlet, Niyazov'un kaleminden çıkmış olan "*Ruhnama*" adlı eser, ülkenin tüm halkına yönelik bir bilgi, etik/ahlak kaynağı olarak görülmüş, hatta camilerde okutulması zorunlu tutulmuştur (Mirzehanov & Tülpakov, 2019, ss. 74-75; Uysal, 2003, ss. 115-131). Din eğitimine gelince, günümüzde ülkede neredeyse din eğitimi faaliyetinin yürütülmediğini zikretmek gerekmektedir. Devletin kısıtlama ve sıkılaştırma siyaseti neticesinde, olası dinî aşırılık tehdidini önleme gerekçesiyle 2000 yılında ülkedeki tüm medreseler ve din eğitimi kurumları kapatılmıştır. Bu süreçte Türkiye tarafından kurulup işletilmekte olan Aşkabat Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi de kapatılmış (2005), Türk öğretim görevlilerinin çalışma izinleri iptal edilmiştir. Günümüzde, söz konusu fakülte yeni yapılandırmadan sonra Aşkabat Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi bünyesinde ülkedeki

tek din eğitimi bölümü olarak faaliyet göstermektedir (Mirzehanov & Tlpakov, 2019, s. 76; Nuriyev, 2011).

4. Türk Cumhuriyetleri'nde Din Eğitiminin Temel Sorunları

lkelerdeki din eğitiminin temel sorunları ve zorluklarına da genel olarak değinmek gerekmektedir. SSCB'nin kğ ve ateizm propogandasının kalkmasıyla birlikte, Türk devletlerinde halkın İslâm'a karđı olan ilgisi hızlı bir artığ gstermiğtir. Halkın dine karđı olan büyük ilgisine ve talebine rağmen, özellikle bağımsızlığın ilk dönemlerinde din eğitimi mahiyeti ve yapısı itibarıyla büyük lde gemiğ yüzyılların din eğitimi uygulamalarının temel özelliklerini koruyarak, vatandağların ihtiyaçlarını karđılama ve günümüz şartlarına uygun din görevlisi yetiğtirme konusunda yetersiz kalmığtır. Genellikle din eğitimi veren kurumlardaki öğrenciler nitelikli hoca kadrosunun, kaliteli ders kitaplarının ve ğretim materyallerinin eksikliği nedeniyle dğk düzeyde eğitim almığlardır. Öte yandan, ortaöğretim ve hatta yüksek din ğretimi kurumlarından mezun olanlar hem ülkelerdeki kötü sosyo-ekonomik durumdan hem de diplomalarının devlet tarafından tanınmamasından dolayı, kendilerine uygun bir iç bulma konusunda zorluklarla karđılađmıđlardır. Camilerde imam veya medreselerde hoca olarak alığanlar ise düzenli maağlarının olmaması nedeniyle temel geçim ihtiyaçlarını karđılama ve ailelerini geçindirme konusunda çok zorlanmığlardır (Malahov, 2009, ss. 19-21).

Özellikle gençler arasında ağırı dinî fikirlerin yayılması, İslâm adı altında radikal dinî grupların faaliyetlerinin çoğalması ve ağırlık yanlısı hareketlerin İslâm eğitim sistemine girmeye alığmaları devlet yetkililerinin özellikle de yurtdığı kaynaklı din kuruluşlarına, vakıflarına ve din eğitimi faaliyetlerine karđı olumsuz bir tutum oluğturmasına yol amığtır. Bu tutum, tüm ülkelerde dinî kuruluşlar ve din eğitimi kurumları üzerindeki devlet kontrolünün sıkılağtırılmasına, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi devletlerde ise birçok din eğitimi kurumunun kapatılmasına neden olmuğtur (Murtazin, 2019, s. 100; Sadikov, 2009, s. 38).

lkelerdeki dinî meselelerin ve süreçlerin öncüsü olarak Müslüman Dinî İdareleri, din eğitimi sistemini yeniden yapılandırma ve modernleğtirme konusundaki sorunları zememiğtir. Söz konusu problemler, ülkeden ülkeye farklılık göstermesine rağmen, genel itibarıyla ortaktır. Yukarıda zikredildiği gibi, sorunların bağında din eğitimi kurumlarında uygulanan ders programlarının içeriğinin yetersiz olması gelmektedir. Çoğu din eğitimi kurumu, eski ğretim yöntemleri ve ders materyalleri kullanmaktadır. Bu da beraberinde ders programının devlet eğitim standartlarına uygunluğu sorununu doğurmakta ve diplomaların devlet tarafından tanınmamasına neden olmaktadır (Nuhov, 2007, s. 32; Zagidullin, 2007, ss. 8-9). Diplomaların tanınmıyolması ise iç imkanını kısıtlamakta ve istihdam sorununa yol açmaktadır. Mezunlar için tek iç fırsatı, genellikle ya camilerde imam ya da medreselerde müderris olarak alığmaktır. (Yarlıkapov, 2002, s. 24). Sorunlarından biri de kalifiye personel yetersizliği ve mevcut akademik kadronun yetersiz

eğitim seviyesidir. Bu nedenle, gençler arasında ülkelerindeki din eğitimi prestijli görülmemekte ve yurt dışındaki din eğitimi kurumları tercih edilmektedir. Maddi problemler ve kaynak meselesi bir diğer sorunu oluşturmaktadır. Devlet desteği ve düzenli gelir kaynağı olmadığı için, her kurum kendi başına maddi sorunlarını çözmek için uğraşmaktadır (Navruzov, 2006, s. 85; Aynutdinova, 2009, ss. 10-12).

Mezkûr sorunlar, dinî idarelerin teşkilat yapısındaki eksiklikler, din-devlet işbirliğinin yetersizliği, devletin kapsamlı din ve din eğitimi sisteminin ve konseptinin olmaması, din eğitimi kurumlarının statülerinin belirsizliği, ortak din eğitimi standartlarının olmaması veya olanların fiilen uygulanmaması, bu zamana kadar din eğitimi veren kurumların büyük çoğunluğunun diplomasının resmîyet kazanmaması ve bu yüzden de mezunlarının iş bulamamaları veya çok düşük maaşla çalışmak zorunda kalmaları gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, genel olarak din ve din eğitimi alanındaki sorunların sadece dinî kurumların sorunları olmadığını, tespit edilen sorunların devletin yardımı ve desteği olmadan çözümleninin zor olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Sonuç

Din her zaman toplumun sosyal, kültürel ve eğitim alanlarını aktif olarak etkilemiştir. Türk dünyasında din eğitiminin kendine özgü çok eski bir tarihi vardır. Tarihsel olarak, eğitim süreci ve meseleleri, İslâm dini ve ulusal gelenekleri ile uyumlu bir şekilde yürütülmüştür. Postsovyet Türk coğrafyasında İslâm eğitimi sisteminin durumunun değerlendirilmesi, İslâm kültürünün ve medeniyetinin tarihî gelişiminin bozulduğu Müslüman topluluklarda dinî aydınlanmanın ve eğitimin yeniden canlandırılmasının ne kadar zor ve karmaşık olduğunu göstermektedir. Her ne kadar Sovyet sonrası dönemde Türk devletlerinde dine olan ilgi geleneksel olarak yüksek kalsa da din eğitimi alanı son on yılda belirli bir düzeye ulaşarak gelişim hızını yavaşlatmıştır. Mevcut din eğitimi kurumları, din eğitimi sistemini yeniden yapılandırma konusunda istenilen başarıyı henüz elde edememiştir. Bununla birlikte, din eğitimi alanında var olan meseleler ve devam eden süreçler güncelliğini korumaya devam etmektedir. Din kurumları ve devlet organları, din eğitimi alanı da dâhil olmak üzere devlet-din politikalarının ortak uygulamalarını geliştirmeye çalışmaktadır. Ancak, bu sürecin önemli bir çaba ve daha fazla zaman gerektirdiği açıktır. Bu bağlamda, bölge ülkelerinde mevcut din eğitimi sorunlarını çözmede, genel başlıklar şeklinde aşağıdaki önerilerde bulunmak mümkündür:

- Din eğitimi kurumları, eğitim faaliyetlerini kesinlikle resmîyete dayalı, din idarelerinin ve eğitim bakanlığının onaylanmış olduğu eğitim standardı çerçevesinde yürütmelidir. Bu bağlamda, eğitim bakanlıklarının bünyesinde din öğretiminden sorumlu bir şube oluşturulmalıdır.
- İmam-Hatip Liselerine benzer devlet okulları açılmalı ve din içerikli bir ders, bütün okullarda okutulmalıdır.

- lkelerde din eğitimi alanındaki birliği ve bütünlüğü sağlamak, medreseler ve İslâm Enstitüleri arasındaki farkları ortadan kaldırmak için, ortak eğitim standartları geliştirilmelidir. Mezunlara devlet diplomalarını kazandırmak için, din eğitimi kurumlarının ders programları devlet programlarıyla entegre edilmeli ve kurumlar devlet standartlarına uygun olarak eğitim faaliyeti yürütmelidir.
- Din eğitimi kurumu hocalarının yksekkretim kurumlarından mezun olmaları ve uygun pedagojik formasyon almaları şartı getirilmelidir. Mevcut alışan hocaların mesleki yeterliklerini ve niteliklerini yükseltmek için hizmet içi eğitim ve seminerler verilmelidir. Ayrıca, hocaların ve imamların devlet memuru olarak kadrolu atanmaları sağlanmalı ve maaşları devlet tarafından ödenmelidir.
- Yüksek din ğretimi ilahiyat fakülteleriyle sınırlı kalmamalı, üniversitelerin diğer fakültelerinin müfredatlarında da zorunlu veya seçmeli olarak dinî içerikli dersler yer almalıdır.
- Günümüzde Türk devletleri, geçmişe ve geleneğe saygılı, İslâmi değer ve geleneklere dayanan, artan globalleşme süreçlerine karşı kültürel kimliğini koruma yollarını geliştirmelidirler. lke halkının doğru dinî bilgileri edinmeleri, ülkelerin iç istikrarını, sosyo-politik ve kültürel gelişimini sağlamanın en önemli esaslarındandır. Günümüz şartlarında devlet, din ve toplum arasındaki uyum koşulsuz önceliktir. Devletin istikrarı, ulusal din eğitimi sisteminin gelişimi gibi günün temel sorunlarını çözmede önceki nesillerin tecrübeleri ve mirası, ülkelerin iktidarları tarafından dikkate alınmalıdır.

Kaynakça

- Agzamhocayev, S. (2010). Sovremennoye Sostoyaniye İslâmskogo Obrazovaniya v Uzbekistane. *Rossiya i Musulmanskiy Mir*, 11, 124-133.
- Ahmadullin, V. (2015). Osobennosti Sovetskoy Sistemi Dvuhurovnevoy Podgotovki İslmskih Kadrov: Opıt i Uroki. *İslâm v Sovremennom Mire*, 11 (2), 153-164.
- Ahmedova, Z. (2011). Türk Elderinde İslâm Dininin Cayılıusu Cana Sufizmdin Ordu. *Oş İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, 14-15, 64-81.
- Albogaiyeva, M. S-G. (2019). İslâmskoye Obrazovaniye v İnguşskom Obşestve: İstoriya i Sovremennost. *Minbar*, 12 (1), 186-207.
- Aynutdinova, K. (2009). Problematika Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii i v Srendey Azii. *Minbar*, 2 (4), 5-14.
- Azimli, D. (2017). XIX. Asrın başlarında ar Rusyası'na karşı mücadelede "Nakşibendiye" Tarikati'nin rolü. *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi*. 13-15 Ekim 2015. Ankara.
- Beylur, S. (2020). Özbekistan Cumhuriyeti'nin din siyaseti ve din eğitimi. *Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi*. Ed. İlyas Erpay ve Suat Beylur. Ankara: 107-129.

- Buluktayev, Y. (2000). *Faktor İslâmskogo Vozrojdeniya v Kazahstane: Vliyaniye na Politiku Grajdanskoy İntegratsiyi i Ukrepleniye Stablnosti*. Almatı.
- Devlet, N. (1987). İdil-Ural'da İslâmiyetin durumu. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13, 109-122.
- Dmitrieva, E. (2016). İslâmskoye Obrazovaniye v Rossiyi: İstoriya i Sovremennost. *Rossiya i Musulmanskiy Mir*, 12-17.
- Dualı, Ş. M. (2012). Rusya Müslümanları örneğinde din ve vicdan özgürlüğü sorunu. *Milel ve Nihal*, 9 (1), 81-104.
- Dursun, D. (1993). Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin sosyal yapısı üzerine bir çalışma. *Sosyoloji Konferanslar*, 24, 173-192.
- Erkan, Ü. (2019). Rusya'da modernleşme hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspıralı. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12 (27), 758-776.
- Erşahin, S. (1999). *Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar*. Ankara: İlahiyat Vakfı.
- Gafurov, U. (2018). İstoriya Formirovaniya i Perspektivi Razvitiya Sistemi İslâmskogo Obrazovaniya Upravleniya Musulman Uzbekistana. *Rossiya i Musulmanskiy Mir*, 39-53.
- Ganbarov, A. (2017). Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da din-devlet ilişkileri. *KTÜİFD*, 4 (1), 101-126.
- Halilova, Z. & Babacanov, B. (2017). Sovetskaya İdeologiya v Medrese: Politiceskiye Konteksti i Uçebnaya Praktika. *Islamology*, 7 (2), 30-52.
- Hızlı, M. (1987). Kuruluşundan Osmanlılara kadar medreseler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 273-281.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve eserler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 25-46.
- Kalsın, B. (2014). İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi. *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 95-115.
- Kaşaf, Ş. R. (2018). Konstruktivnyy dialog v Mahaçkale o Problemah i Perspektivah Razvitiya Teologiceskogo Obrazovaniya v Rossiyi. *Minbar*, 11 (4), 907-931.
- Kılıoğlu, M. E. (2019). Çarlık Rusyasında Ceditçilik/Yeni Usul Hareketi. *Journal of Awareness*, 4 (1), 65-90.
- Kisriyev, E. F. (2004). *İslâm i vlast v Dagestane*. Moskva: OGİ.
- KMİ. Kafkas Müslümanları İdaresi. Erişim: 15 Nisan 2021. Adres: <http://www.qafqazislâm.com/index.php?lang=az§ionid=109> adresinden elde edilmiştir.

- Kurbanova, N. (2008). *Proyavleniye Politıçeskogo İslâma v Postsovetskih Tsentralnoaziatskih Gosudarstvah na Rubeje XX-XXI vv.* Bişkek: Altın Tamga.
- Kurbanova, N. (2009). *İslâm v Obşestvenno-Politiçeskoj jizni Kirgızstana.* Bişkek.
- Lemercier-Quelquejey, C. (1993). Kuzey Kafkasya'da tarikatlar. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 226-242.
- Malahov, İ. (2009). Sostoyaniye i Problemi İslâmskogo Obrazovaniya v Başkortostane. *Minbar*, 2 (4), 19-21.
- Mirzehanov, V. & Tlpakov, M. (2019). Turkmenistan i İslâmskiy Mir. *Tsentralnaya Aziya i Zakavkazye*, 72-91.
- Mokrinin, V. & Ploskih, V. (1995). *İstoriya Kirgızstana.* Bişkek: Kirgızstan.
- Muhametşin, R. (2009). Musulmanskoye Obrazovaniye u Tatar v Dorevolyutsionnoy Rossii: Sostoyaniye, Problemi i Perspektivi. *Minbar*, 2 (4), 79-93.
- Muhametşin, R. (2015). Strateğiçeskiye Napravleniya Razvitiya Musulmanskogo Obrazovaniya v Rossii. *İslâm v Sovremennom Mire*, 11 (4), 35-46.
- Murtazin, M. (2015). İstoriya İslâmskogo Obrazovaniya v Rossii, Etnokulturnoye Raznoobraziye Rossii kak Faktor Formirovaniya Obşegrajdanskoy İdentiçnosti. Erişim: 19 Mart 2021. Adres: <http://islâm.ru/content/history/44741> adresinden elde edilmiştir.
- Murtazin, M. (2019). O Sisteme İslâmskogo Obrazovaniya na Postsovetskom Musulmanskom Prostranstve. *Rossiya i Novıye Gosudarstva Evraziyi*, II (XLIII), 88-103.
- Murzaraimov, B. & Kyli, M. (2019). Bağımsızlık sonrası Kirgızistan'da yaygın din eğitimi faaliyetleri ve camiler. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23 (1), 193-211.
- Navruzov, A. (2006). Perspektivi İslâmskogo Obrazovaniya v Dagestane. *Obrazovaniye*, 78-89.
- Nazarbayev, N. A. (1996). *Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazahstan Narodu Kazahstana.* Astana: Mısl.
- Nosova, E. (2009). Deyatelnost Soveta Po Delam Religioznih Kultov. *Vestnik KRSU*, 9 (5), 57-73.
- Nuhov, O. (2007). Problemi Sovremennogo Religioznogo Obrazovaniya v Respublike Dagestan. *İnnovatsiye v Sisteme Religioznogo Obrazovaniya v Rossii*. Ed. İldus Zagidullin. Kazan: 25-34.

- Nuriyev, A. (2011). İslâmskiye İnstitutı sovremennogo Turkmenistana. Erişim: 08 Nisan 2021. Adres: <http://www.İslâmsng.com/tkm/pastfuture/2990> adresinden elde edilmiştir.
- Parladır, S. (1983). Hz. Peygamber devrindeki eğitim anlayışı ve işleyişi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 259-283.
- Pulat, E. (2019). *Soğuk savaş sonrası dönemde Orta Asya'da İslâm'ın siyasallaşması: Özbekistan örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Sadikov, M. (2009). İslâmskoye Obrazovaniye v Dagestane: İstoriya i Sovremennost. *Minbar*, 2 (4), 33-39.
- Samadov, E. (2006). *Azerbaycan'da din eğitimi*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Samedov, E. & Zarganayeva, İ. (2009). *İslâmskoye obrazovaniye v Azerbaycane*. N. Novgorod: Medina.
- Sembi, N. (2014). *Kazakistan'da din eğitimi (Bağımsızlık Sonrası)*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Sulayev, İ. (2013). Gosudarstvennaya Politika v Dagestane v Oblasti Musulmanskogo Obrazovaniya (pervaya tret XX v.) İstoriko-Pravovoy Aspekt. *İslâmovedeniye*, 2, 50-54.
- Tosun, N. (2015), *Ahmet Yesevi*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Usta, A. (2009). Samaniler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı . 64-68.
- Uysal, E. (2003). Ruhname ve ahlaki boyutu. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,12 (2), 115-131.
- Yarkov, A. (2002). *Oçerk İstorii Religiy v Kırgızstane*. Bişkek.
- Yarlıkapov, A. (2002). İslâmskoye Obrazovaniye na Severnom Kavkaze v Proşlom i v Nastoyaşem. *Obrazovaniye*, 5-31.
- Yunusov, A. (2004). *İslâm v Azerbaycane*. Baku: Zaman.
- Yusufoğlu, A. E. (2019). *Kırgızistan'da din eğitimi*. Ankara: Son Çağ Akademi.
- Yusufoğlu, A. E. (2020). Günümüz Rusya'sında yüksek İslâm öğretimine bakış. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59, 131-157.
- Zagidullin, İ. (2007). Sistema İslâmskogo Professionalnogo Obrazovaniya v Rossii: problemi i perspektivi. *Vserossiyskaya Nauçno-Praktičeskaya Konferentsiya*. 14 Kasım 2006. Kazan.